

პოლემიკა

ჯაბა სამუშია

კიდევ ერთხელ თამარ მეფის საფლავის შესახებ

2011 წლის 17 თებერვალს ტელეკომპანია „რეალ TV“-ს ეთერში გავიდა სიუჟეტი, რომელშიც ახალგაზრდა მკვლევარი თ. კენკებაშვილი და პროფ. იულონ გაგოშიძე ბრალს მდებდნენ სამეცნიერო ეთიკის დარღვევაში. თითქოსდა 2010 წელს გამოსულ ჩემს წიგნში „თამარ მეფის საფლავის საილუმლოება“-ში ის აზრია გატარებული, რაც მანამდე დაბეჭდილ, თ. კენკებაშვილის ბროშურაში ყოფილა დაფიქსირებული. საქმე ეხება თამარის საფლავის სავარაუდო ადგილმდებარეობას. სიუჟეტში იულონ გაგოშიძე აღნიშნავს: „თ. კენკებაშვილი ამბობს, რომ თამარი წმინდანად შერაცხვის შემდეგ ამოიღეს საფლავიდან და საკურთხეველში გადაასვენეს. ამას კი ჯაბა სამუშია თავის წიგნში აღარ უთითებსო.“ თ. კენკებაშვილმა კი დასძინა: „ჯ. სამუშია ჩემს მსგავსად ამბობს, რომ თამარი უნდა გადაესვენებინათ წმინდანად შერაცხის შემდეგ საკურთხეველში ან საკურთხეველთან ახლოს.“¹

ამ მოვლენის შემდეგ გაზეთ „რეზონანსში“ დაიბეჭდა ბატონ კენკებაშვილის სტატია „სამეცნიერო დავად ქცეული გაუგებრობა“. თავად სათაურის ამბიციურობაზე არაფერს მოგახსენებთ (რა სამეცნიერო დავაზეა საუბარი?! ახალგაზრდა კაცმა თავის გამოჩენა მოიწადინა და ამას „სამეცნიერო დავა“ დაარქვა), მხოლოდ ავტორისეულ განმარტე-

¹ ამ საკითხზე ქვემოთ საგანგებოდ ვისაუბრებთ, მაგრამ აქ მკითხველის ყურადღება მინდა გავამახვილო ერთ დეტალზე. თ. კენკებაშვილმა თამარის საკურთხეველში დაკრძალვის შესახებ პირველად თავისი პოზიცია დააფიქსირა „რეალ TV“-ს ეთერში. მანამდე ყველგან ახალგაზრდა მკვლევარი საუბრობდა საკურთხეველთან ახლოს (ადგილის დაუკონკრეტებლად) წმ. ნაწილების გადასვენების თაობაზე.

ბებზე გაგამახვილებ თქვენს ყურადღებას. სტატიაში აღნიშნულია: გადაცემაში „მე ვისაუბრე ჩემს ნაშრომთან დაკავშირებით, შემდეგ მოვიხსენიე ჯაბა სამუშია და ვთქვი, რომ ჩემი წიგნის გამოქვეყნებიდან ექვსი თვის შემდეგ გამოვიდა მისი ნაშრომი, რომელშიც ავტორი ჩემსავით მიიჩნევდა, რომ თამარი დაკრძალეს გელათში და მხოლოდ წმინდანად შერაცხვის შემდეგ გადაასვენეს საკურთხეველთან (მკითხველს ვთხოვ მიაქციოს ყურადღება სიტყვა – „საკურთხეველთან“, ამას არსებითი მნიშვნელობა აქვს!)“

ბატონმა იულონმა (იულონ გაგომიძე, რომელიც მონაწილეობდა „რეალ TV“ მიერ მომზადებულ სიუჟეტში თ. კენკებაშვილთან ერთად – ჯ. ს.) სამართლიანად ბრძანა, რომ შეიძლება ორ ადამიანს ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად გაუჩნდეს ერთი და იგივე აზრი, მაგრამ, ასეთ შემთხვევაში, სამეცნიერო ეთიკის თანახმად, მოგვიანებით გამოსულ ნაშრომში სერიოზულად უნდა მოიხსენიებოდეს მასზე წინ გამოქვეყნებული გამოკვლევა და არა უბრალო მითითების სახით. აგრეთვე აღვნიშნეთ, რომ ბატონ ჯაბა სამუშიას უნდა მიეთითებინა ისიც, რომ მეც ვფიქრობდი თამარის საკურთხეველთან გადასვენების შესახებ“.²

ვინმემ შეიძლება იფიქროს, რომ ყმაწვილ კაცს, გამოუცდელს, ნაშრომში გაპარულ შეცდომებზე, მაინც და მაინც რეცენზია არ უნდა დაუწერო. ამის გაკეთება სიტყვიერადაც შეიძლება. არ დავმაღავ და მეც ასე ვფიქრობ. ამიტომაც იყო, რომ ჩემს წიგნში ბატ. კენკებაშვილის ბროშურაში არსებულ უზუსტობაზე კი არ გაგამახვილე ყურადღება, არამედ აღვნიშნე: „წიგნი უკვე აწყობილი და დაკაბადონებული იყო, როდესაც დაიბეჭდა ახალგაზრდა მკვლევარის თემურ კენკებაშვილის ნაშრომი „გარდაცვალება და დაკრძალვა თამარ მეფისა.“ ავტორი ეთანხმება თამარის გელათში დასაფლავების ფაქტს. თ. კენკებაშვილი სკოლის მოწაფეა და მის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ საკვლევი თემა მაღალპროფესიონალურ დონეზეა შესრულებული.“ ჩვენ ამ პოზიციას დღესაც ვიზიარებთ. თავის ასაკთან შედარებით თ. კენკებაშვილმა, მართლაც, საინტერესო კვლევა შემოგვთავაზა.

² გაზ.: „რეზონანსი.“ 2011 წელი. 20 თებერვალი. გვ. 4.

მაგრამ ამბიციურობას და ამპარტავნებას რომ შეამჩნევ ადამიანს, ბუნებრივია, მისი სიყმაწვილე უკვე არაფრად ჩასაგდება, მითუმეტეს, როდესაც ეს ახალგაზრდა კაცი „პლაგიატს“ დაგწამებს, თანაც „მოწმედ“ სხვა ჩინოსან მეცნიერს მოუხმობს. თემას კი პიარად გამოიყენებს. როგორც „რეალ TV“ გადაცემაში, ასევე საგაზეთო სტატიაში ერთი აზრი იყო გატარებული, რომ თითქოს მე მივითვისე თემურ კენკებაშვილის მოსაზრება. მეტიც, ჯერ ბატონ იულონ გაგომიძემ, ხოლო შემდეგ თემურ კენკებაშვილმა „დიდსულოვნად“ მიმითითეს და ამით „ამარიდეს“ ბრალდება „პლაგიატზე“, როდესაც აღნიშნეს: „შეიძლება ორ ადამიანს ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად გაუჩნდეს ერთი და იგივე აზრი, მაგრამ, ასეთ შემთხვევაში, სამეცნიერო ეთიკის თანახმად, მოგვიანებით გამოსულ ნაშრომში სერიოზულად უნდა მოიხსენიებოდეს მასზე წინ გამოქვეყნებული გამოკვლევა და არა უბრალო მითითების სახით.“ ეს პოზიცია „რეალ TV“ სიუჟეტში დააფიქსირა იულონ გაგომიძემ (მოგვიანებით იგივე გაიმეორა თ. კენკებაშვილმა).

მოხარული ვარ, ბატონებო, სამეცნიერო ეთიკის ელემენტარული ნორმის შეხსენებისათვის. სასურველია თავადაც, რომ იცავდეთ ამ დაუწერელ კანონს. ვწუხვარ, მაგრამ ერთი საიდუმლო უნდა გავანდო მკითხველს. ბატონებო, რაოდენ საოცარია, მაგრამ არცერთ „ოპონენტს“ ჩემი წიგნი წაკითხულიც კი არ აქვს. აღარ ვამბობ იმაზე, რომ ამ ნაშრომში სულ მცირე 7-8 წლის წინ გამოთქმული მოსაზრებებია განმეორებული.

მთლიანად წიგნის წაკითხვას არავინ ითხოვდა, „ოპონენტებს“ თუნდაც მეორე გვერდი, რომ ენახათ თვითონაც არ შეწუხდებოდნენ და არც საზოგადოებას მიაწვდიდნენ მცდარ ინფორმაციას. ჩვენ შესავალშივე აღვნიშნავთ, რომ „ქართველ მეცნიერთა უმრავლესობას მიაჩნია, რომ თამარი გელათშია დასაფლავებული. ბევრი ისტორიკოსისათვის ეს უტყუარი ფაქტია. მეტიც, სახელდება კონკრეტული ადგილები, თუ სად უნდა იყოს მეფე-ქალის აკლდამა – ეს არის გელათის მონასტრის საკურთხეველი (რა თქმა უნდა, აქ იგულისხმება მთლიანად საკურთხეველი, სამკვეთლოთი და სადიაკვნოთი). არის მცდელობა და-

საფლავების კიდევ უფრო დაზუსტებისა – საკუროთხველი, ტრაპეზის ქვის ქვეშ. ამ მოსაზრებათა არსებობას თავისი ახსნა გააჩნია: თამარის თანამედროვე თუ შემდეგდროინდელი ძემატიანენი ყველა ერთხმად აღნიშნავენ, რომ სახელოვანი მეფე ქალი გელათში, სამეფო საძვალეში დაასაფლავეს. თამარის წმიდანად შერაცხის შემდეგ კი მისი ნაწილები, ყველაზე სავარაუდოა, საკუროთხველში გადაესვენებინათ“.³

ამდენად, თამარის საკუროთხველში დასაფლავების საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდი ხანია არსებობს. „ოპონენტების“ გასაგონად მინდა ვთქვა, რომ ეს არ არის ჩემი აღმოჩენა, მით უმეტეს თ. კენკებაშვილის. ახალგაზრდა მკვლევარის პათოსი კი საერთოდ გაუგებარია. თურმე მე ვალდებული ვიყავი მიმეთითებინა, რომ საკუროთხველში თამარის გადასვენება ერთპიროვნულად თ. კენკებაშვილის მოსაზრება ყოფილა. მაგრამ რა ვუყოთ იმას, რომ ეს ვარაუდი საუკუნუნახევარზე მეტია არსებობს. ახალგაზრდა მკვლევარი დაბადებული არ იქნებოდა, პირადად ამ აზრს რომ ვიზიარებდი და შესაბამისად, მასალებს ვაგროვებდი. ყოველივე ეს „რეალ TV“ ეთერში განემარტე და, როგორც ჩანს, თ. კენკებაშვილისთვის ეს ახსნა-განმარტება არ აღმოჩნდა სრულყოფილი, რისი დასტურია მისი სტატია გაზეთ „რეზონანსში“, რომელშიც თითქმის იგივეს იმეორებს „პლაგიატის“ გამოკლებით.⁴

ვინაიდან ჩემს „ოპონენტებს“ დაეზარათ ჩემი წიგნის სრულად წაკითხვა და ასევე თამარ მეფის საფლავის გარშემო არსებული ლიტერატურის სრულყოფილი შესწავლა, მათ შევთავაზებ მცირე ნარკვევს, რომელშიც თამარის გელათში დაკრძალვისა და საკუროთხველში გადასვენების ირგვლივ არსებული წყაროები და ლიტერატურა იქნება მიმოხილული (სტატიის მოცულობიდან გამომდინარე ეს მიმოხილვა მაქსიმალურად შევამოკლებთ. რამდენიმე მონაკვეთი საერთოდ ამოვიდეთ. ვრცელი ვარიანტი დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია იხილოს ჩვენს წიგნში – „თამარ მეფის საფლავის საიდუმლოება.“).

³ ჯ. სამუშია. თამარ მეფის საფლავის საიდუმლოება. თბ. 2010, გვ. 6.

⁴ გაზ. „რეზონანსი.“ 2011 წელი. 20 თებერვალი, გვ. 4.

* * *

საერთოდ, გელათის მონასტრის ნეკროპოლში წყაროებით დასტურდება ერთიანი საქართველოს 11 მეფის, იმერეთის 12 მეფის, დასავლეთ საქართველოს 3 კათოლიკოსის, გელათის 3 ეპისკოპოსის, მონასტრის 5 წინამძღვრისა და 16 სხვა სასულიერო პირის დასაფლავების ფაქტი.⁵ მათი საფლავების უმეტესობა დაკარგულად ითვლება.

საოცარი ბედისწერა აქვს თამარის საფლავს. მეფე-ქალის თანამედროვე ისტორიკოსებიდან მოყოლებული, თითქმის ყველა მემპტიანე, XVIII საუკუნის ჩათვლით, ერთგულია იმ აზრის, რომ „დედა ქართლისა თამარი“ გელათშია დაკრძალული, მაგრამ ქართული საზოგადოება კვლავინდებურად ხალხური გადმოცემების ერთგულია. თამარის დასაფლავების შესახებ ხშირად გაიგონებთ არაერთ ლეგენდას. ტრადიცია საკმაოდ მტკიცეა და ამიტომაც საქართველოს სხვადასხვა მხარეში დღესაც კი სჯერათ, რომ თამარი სწორედ მათ კუთხეშია დასაფლავებული. შუა საუკუნეების არცერთი მოვლენა ლეგენდების საფარველქვეშ ისე არ ყოფილა გახვეული, როგორც თამარის საფლავია. თამარის საფლავს უთითებენ ვარძიაში, გელათში, სვანეთში, კახეთში... ზაქარია ჭიჭინაძე აღნიშნავდა: „საოცარია საქართველოს ხალხის თვისება: ყველა კუთხის ქართველი ლაპარაკობს, რომ თამარ მეფე ჩვენს ეკლესიაში მარხიანო. მურღულში ამბობენ, რომ თამარ მეფე მურღულში მარხიანო, მაჭახელელნი მაჭახელაში, რაჭველნი რაჭაში, ჯავახელნი ჯავახეთში, თმოგვს. ამაზედ ამბობენ, რომ ვითომ თმოგვის ახლოს, მტკვრის პირას, ერთ ალაგას კუნძულის მსგავსი ჭალაკია. ადრე ამ ჭალაკზედ მტკვარი მდინარებდა. ერთ ალაგას მტკვარს გადაურეცხია და როცა დამშრალა, იქ გამოჩენილა ერთი საფლავი სადაც თამარ მეფის კუბო და ჯვარი მდგარა, კუბოს დამარხვის დროს აკვანიც შიგ ჩაუტანებიათ თურმე. ამ კუბოს და აკვანს ხალხი დიდხანს ხედავდა თურმე, მერე კი სადღაც გაქრა, ზეცისკენ წაიღეს ანგელოზებმაო“.⁶ თამარის გასაიდუმლოებული აკლდამის ვითომდა ადგილსამყოფელის

⁵ მ. კეხევიძე. გელათის მონასტერი ეგზარქოსობის დროს. ქუთ. 2006, გვ. 147.

⁶ ზ. ჭიჭინაძე. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანთა ზეპირი ცნობებით. ტფ. 1911, გვ. 40.

ჩამოთვლა საკმაოდ შორს წაგვიყვანს. ამ თემაზე შექმნილ ლეგენდათა უმრავლესობა ერთმანეთს ჰგავს.

თამარის თანამედროვე ისტორიკოსთაგან ჩვენამდე სამი თხზულებაა შემონახული.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისა“, „ლაშა-გიორგის ღროინდელი ძემატიანე.“ ყველა ეს თხზულებები თამარის გარდაცვალების ახლო ხანებშია შექმნილი. ამდენად, ამ ავტორებს კარგად უნდა სცოდნოდათ თუ სად დაასაფლავეს თამარი. ამ თხზულებებში (განსაკუთრებით თამარის ისტორიკოსებთან) თამარის გარდაცვალების ამბავი ისეთი ტრაგიზმით და მძაფრი ემოციებითაა გადმოცემული, რომ აშკარად ყოველი ეს საკუთარი თვალთ დანახულისა და განცდილის აღწერას წარმოადგენს.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“

„ამითოვსცა მოხედნა რისხვით მოწყალემან ღმერთმან სამკვდრებელსა თვსსა, და მიიცვალა მეფე თამარ კმელსა (იგულისხმება ტახტზე – ჯ. ს.) ღვთისა შინა. მოიწია მწუხარება ღიდი და მიუთხრობელი მკვდრთა საქართველოსათა. და ძნელად გამწარებულნი იტყებდეს და ისხმიდიან თავსა ნაცარსა და მტუერსა ათაბაგი და ყოველნი... და წარიყვანეს სამკვდრებელსა მათსა გელათს და დამარხეს სამარხოსა პატიოსანსა. და დაუტევა სამეფო ძესა თვსსა ლაშას.“⁷

„ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისა“

„მაშინ განვიდეს ყოველნი მწარედ მტირალნი. და თამარ დაიძინა ძილი იგი მართალთა თუესა იანვარსა ი-ჴ (18). და აღივსო მზე ქართლისა, და საფლავმან სადიდებელად თვსად დაგუაჭირვა ცხოვრება მსოფლიო ყოველთა ქრისტიანეთა... მაშინ უკუე აღმოიყვანეს და მცირეთა შინა დღეთა მცხეთად დადგეს, და მერმე უკანასკნელ თვთ მუნვე გელათს დაამკვდრეს თვსსა შინა სამარხოსა, დიდებად მუნ შინა დამკვდრებელთა პაბთა და მამათა მისთა, სახელოვანთა დიდთა მეფეთა თანა.“⁸

⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. წიგნ.: ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 479.

⁸ ბასილი ეხოსმოდუარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. წიგნ.: ქართლის

„ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატანე“

„მეფობასა შინა დაყო ოცდასამი წელიწადი და აღვიდა წინაშე ღმრთისა, სადა-იგი მკუდრობენ წინასწარმეტყუელნი და მამათმთავარნი და მეფენი, თუესა იანვარსა თორმეტსა, დღესა ოთხშაბათსა, აგარათა სომხითისათა, ქრონიკონსა ოთხასოცდაშუქსა. დამარხეს ახალსა მონასტერსა, გელათს.“⁹

თამარის საფლავის შესახებ ცნობები ქართულ ნარატიულ ძეგლებში ამით არ ამოიწურება. ჩვენს ხელთაა ასევე მეტად საინტერესო დოკუმენტი, 1260-1267 წლებში შედგენილი ლიხთ-იმერთა მეფის დავით ნარინის მეუღლის თამარის მიერ გელათის მონასტრისადმი შეწირული სიგელი. მასში დედოფალი საგანგებოდ აღნიშნავს: „და თვთ იგი სიგელი და ბელესგან ჩემთვის მოცემული დაწერილი დავსდევ დიდსა მონასტერსა შინა, კითხვთა, მოკსენებით და მოწმებითა დიდისა მოძღუართ-მოძღურისა, დავითის მწირველისა ანტონისითა, დიდისა მონასტრისა წინამძღურისა, პატრონთა მწირველისა იოვანესითა, პატრონთა გამზრდელისა, თამარის მწირველისათა ილარიონ ფაენელისათა...“.¹⁰ როგორც ვხედავთ, XIII საუკუნის II ნახევარში გელათში თამარის საფლავი ცნობილია და მას მწირველიც ჰყავს მიჩენილი – ილარიონ ფაენელი, დავით ნარინის გამზრდელი. იქვე იხსენიება დავითის საფლავიც და მისი მწირველი – ანტონი. გელათის მონასტრის ძმობა ამ ორი დიდი ქართველის საფლავს საგულდაგულოდ უვლიდა. არ გამოვიციხავთ, რომ ამ დროს დავითი და თამარი უკვე წმიდანად ყოფილიყვნენ შერაცხილნი. თავად სიგელი ამ მიმართულებით არანაირი მტკიცების საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ ასე განსაკუთრებით ამ ორი მეფის გამოყოფა სხვა მონარქებიდან თითქოს ამ ვარაუდის დაშვების საშუალებას იძლევა.

XVII საუკუნის მემატანე ფარსადან გორგიჯანიძე აღნიშნავს: „წაასვეს მამა-პაპათ სამკვიდროს საფლავსა გელათ-ქუთათისისა და მი-

ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 517-518.

⁹ ლაშა გიორგის-დროინდელი მატანე. წიგნ.: ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 355.

¹⁰ [1260/1267] დაწერილი თამარ დედოფლისა გელათისადმი (I). ქართული ისტორიული საბუთები. ტ. I. XI-XIII სს., გვ. 162.

აბარეს საფლავსა და ს(ა)ხლსა ყველა – წმიდისა პატიოსანი მეფეთ-
მეფე თამარი“.¹¹

ვახუშტი ბატონიშვილი გელათის მონასტერზე საუბრისას საგან-
გებოდ ღასძენს: „ეკლესია ყოვლად წმიდისა ღვთისმშობლისა... აღაშენა
აღმაშენებელმან დავით მეფემან და უწოდა სასუფეველს გენათა და აწ
უწოდებენ გელათს... ამას შინა დაფლულ არიან აღმაშენებელი, გიორ-
გი, თამარ, ლაშა, რუსუდან, დავით, დავით და სხუანიცა. და აწინდ-
ელი მეფენი შემდგომად განყოფისა იფლვიან იმერთანი“.¹²

XIX საუკუნეშიც კი ქართული საზოგადოებისთვის თამარი გე-
ლათში განისვენებდა. იოანე ბატონიშვილი თავის „კალმასობაში“ მთა-
ვარ გმირს იოანე ხელაშვილს გელათის მონასტერში მიიყვანს, სადაც
გაენათელი ეპისკოპოსის ბრძანებით ადგილობრივი დეკანოზი მას მო-
ნასტერს ათვალიერებინებს: „გენათელმა უბძანა დეკანოზს წარყვანება
მისი და წარიყვანა ბერი იგი. რა შევიდნენ ეკკლესიად, ბერმან თავყა-
ნისცა წმინდათა ხატთა და მერეთ გაშინჯა შენებულებად ეკკლესიისა
მის. სოქვა:

კურთხეულ არს ღმერთი, ვინადგან ქართველთაც სცოდნიათ
ძველად არხიტექტურობისა ხელოვნებად.

და აკურთხა მეფენი აღმაშენებელნი ამა ეკკლესიისანი და განმა-
ახლებელნი მისნი. და მერე აჩვენნეს საფლავნი მეფეთანი, და ამასთან
– თამარ მეფისა და დავით აღმაშენებლისა.“¹³

XVIII-XIX საუკუნის პოეტი პეტრე ლარაძეც თამარის საფ-
ლავს გელათში უთითებს. გადმოცემით იგი თბილისში სამეფო ბიბლი-

¹¹ ფარსადან გორგიჯანიძე. საქართველოს ცხოვრება, ხელნაწერი. № 2140. ფ. 33r. შეადარეთ. რ. კიკნაძე. ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარა-
ვანდელთანი“. თბ. 1975, გვ. 104.

¹² ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 754. ვახუშტის ცნობასთან დაკავშირებით 1963 წელს მოსწრებულად უთქვამს გ. ლეონიძეს: „თამარ გელათიდან სადმე (მაგალითად იერუსალიმში) გადასვენებული რომ ყოფილიყო, როგორც ამას ერთი ლეგენდა გადმოგვცემს, მაშინ ვახუშტი არ იტყოდა „დაფლულ არიან“, არამედ დაწერდა: თამარი გელათში დაასაფლავეს, შემდეგ კი სხვაგან გადაასვენესო“. მ. ალაგიძე. თამარ მეფის ეპიტფი გელათში. გაზ.: „ქუთაისი“. 1966, №94.

¹³ იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა. ქართული პროზა. წიგნი VI. თბ. 1984, გვ. 405.

ოთეკის გამგე ყოფილა და საკმაოდ განსწავლულ პიროვნებად გვევლინება. ამდენად, მას უხდებოდა ისეთ საზოგადოებაში ყოფნა, სადაც შეუძლებელია არ ყოფილიყო მსჯელობა თამარის განსასვენებლის თაობაზე. ასევე ნიშანდობლივია, რომ პეტრე ლარაძე ახლდა გიორგი ავალიშვილს, როდესაც ეს უკანასკნელი გელათის მონასტერს ეწვია. ამიტომაც პ. ლარაძის ცნობა, რომ „დამარხეს გვამი მეფისა მის (თამარის) გელათსა შინა“ ჩვენთვის მეტად მნიშვნელოვანია.¹⁴

ზემოთ დამოწმებულ წყაროებში საუბარია თამარის გელათში დასაფლავებაზე. მისი ნეშტის საკურთხეველში გადასვენებაზე ცნობები ოდნავ მოგვიანებით ჩნდება. ერთ-ერთი პირველი ავტორი, რომელსაც თამარის, მისავე სახელობის ეკვდერიდან საკურთხეველში გადასვენების ამბავი აქვს დაცული არის გიორგი ავალიშვილი, რომელმაც 1819-1820 წლებში მოილოცა პალესტინის წმიდა ადგილები. მან თავის მოგზაურობა აღწერა საინტერესო ნაშრომში – „მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე“. გ. ავალიშვილი 6 ივლისს გავიდა თბილისიდან, 20 ივლისს კი მან მოინახულა გაენათელი ეპისკოპოსი და დაათვალიერა გელათის მონასტერი. აი რას წერს იგი: „მარცხენით კერძო შინაგან წმიდისა ტაძრისა ამის კედელსა ზედა იხილვებიან სახენი საქართველოს მეფეთა, დედუფალთა და ძეთა მათთა: დავით აღმაშენებლისა და სხვათა. იატაკი, ვითარცა საკურთხეველისა, ესრეთვე წინაშე კანკელისაცა არს დაფენილ თეთრისა ქვითა, ამას შინა არიან დაფლულ მეფენი: გიორგი, თამარ, ლაშა, რუსუდან დედუფალი, დავით, კვალად დავით და სხვანიცა, რომელთაცა სამარხვონი არღა უკვე იპოვნებიან აღრით ჟამითვე“.¹⁵ ამ ცნობასთან დაკავშირებით ლ. ტყემელაშვილი აღნიშნავს: „გ. ავალიშვილს, შესაძლოა, მხედველობაში ჰქონდა ძალზე საინტერესო ფაქტი, ხომ არ იყვნენ გადასვენებულნი თამარ მეფე და სხვა მეფენი მთავარ ტაძარში, საკურთხეველის წინ, ან თვით თამარ მეფე საკურთხეველში? ჯერჯერობით ეს საკითხი კითხ-

¹⁴ პეტრე ლარაძეს ნაწარმოებთა შესახებ ლიტერატურეს ნუსხა იხ. ივ. ლოლაშვილი. თამარ მეფის აკლდამა გელათში, გვ. 72.

¹⁵ გ. ავალიშვილი, მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე. ქართული პროზა. წიგნი VI. თბ. 1984, გვ. 603.

ვის ნიშნის ქვეშ დგასო“.¹⁶

ამდენად, ჯერ კიდევ XIX საუკუნის დასაწყისში არსებობდა გადმოცემა თამარის გადასვენების შესახებ. ნაწილობრივ ამ მოსაზრებას ამაგრებდა დავით IV აღმაშენებლის ნეშტის, კარიბჭეში არსებული საფლავიდან, საკურთხეველში გადასვენების ტრადიციაც. წერილობით ეს მოსაზრება დასტურდება ასევე XIX საუკუნეში.

1846-1847 წლებში ა. მურავიოვმა იმოგზაურა საქართველოსა და სომხეთში.¹⁷ იმერეთში ყოფნისას იგი მიტროპოლიტ დავით წერეთელის მიწვევით გელათის მონასტერს ეწვია და მისი სიწმინდეები მოილოცა. ა. მურავიოვი საკმაოდ დაწვრილებით აღგვიწერს გელათის მონასტერს და მის სიწმინდეებს. ავტორის მითითებით, ტაძრის გვერდითა, მარჯვენა შესასვლელი ანდრია პირველწოდებულის სახელზეა ნაკურთხი, „უჩვენებენ ერთ კონკრეტულ საფლავს“ სადაც განისვენებს დიდი თამარ დედოფალი.¹⁸ ა. მურავიოვმა იცის, რომ ხალხური გადმოცემები თამარის საფლავს უთითებენ სვანეთში, ვარძიაში და ა. შ. ტაძრის დათვალიერების დროს მიტროპოლიტ დავით წერეთელს მისთვის უჩვენებია მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ეკვლერი (ანუ თამარის სამარხად ცნობილი ნაგებობა) და მოუყოლია თამარის ხსენებასთან დაკავშირებით რა წესი სრულდებოდა საუკუნეების განმავლობაში. ა. მურავიოვი წერს: „დავით მიტროპოლიტი მარწმუნებდა, რომ სოლომონის მამის, ალექსანდრე მეფის, დრომდე ყოველწლიურად თამარ მეფის ხსენების დღეს ახდიდნენ მის საფლავის ქვას და პანაშვიდს იხდიდნენ. ასეთი მყარი გადმოცემა რალაცაზე უნდა ყოფილიყო დაფუძნებული. ადვილი შესაძლებელია, ეს ჩვეულება შეწყდა იმდროიდან, როდესაც მეფე ალექსანდრემ იქ დაასაფლავა თავისი მეუღ-

¹⁶ დ. ტყეშელაშვილი. გელათი. ქუთ. 2007, გვ. 54-55.

¹⁷ А. Муравьев, Грузия и Армения, Описание путешествия по Грузии и Армении, Часть III. СПб 1848. ანდრია მურავიოვის ცნობა პირველად დაიმოწმა კ. გრიგოლიამ. იხ. თამარ მეფის საფლავის საიდუმლოება, ჟურნ.: „ცისკარი.“ 1966, №9, გვ. 95. ნაშრომში, როგორც ჩანს, კორექტურა გაიპარა და რუსი მოგზაურის საქართველოში ჩამოსვლის თარიღად 1843 წელია მითითებული. იგივე თარიღია გამეორებული ივ. ლოლაშვილის მიერ. ანდრია მურავიოვმა საქართველოსა და სომხეთში 1846-1847 წწ. იმოგზაურა.

¹⁸ А. Муравьев. Грузия и Армения, გვ. 204-205.

ლე მარიამ დადიანი“.¹⁹ ამდენად, XIX საუკუნის 40-იან წლებში თამარის საფლავის ქვის ახდა და პანაშვიდის გადახდა უკვე აღარ ხდებოდა. სხვა ცნობით ეს ტრადიცია XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისშიც ყოფილა.

ა. მურავიოვი გელათში მოგზაურობის აღწერისას დავით IV-ს საფლავის ადგილმდებარეობის საკითხსაც შეეხო. იგი დავით IV-ს მთავარ ტაძარში, საკურთხეველში, საიდუმლო ადგილას გადასვენების დროსაც კი აკონკრეტებს: ეს სოლომონ I-ის მეფობისას განხორციელდა „რათა გადაერჩინა ისინი ლეკების თავდასხმისაგან“.²⁰

გადასვენების ფაქტს ადასტურებს მ. საბინინიც: „რაოდენსამე დროსა, ოდეს წმიდა ეკლესიამ შერაცხა დავით მეფე წმიდათა შორის, დიდის მოწიწებით იქმნა აღმოსვენებულ წმიდა ნაწილნი მისნი და დაკრძალულ გაენათის საკრებულ ეკლესიის ტრაპაზის ქვეშ“.²¹ სწორედ ამ მოსაზრებათა კვალდაკვალ ქართველ მეცნიერთა ნაწილი ფიქრობდა, რომ იმ შემთხვევაში თუ ქართულმა ეკლესიამ წმიდანად შერაცხის შემდეგ საკურთხეველში გადასვენა დავით IV, იგივე შეიძლება მომხარიყო წმ. თამარ მეფის შემთხვევაშიც.

1966 წლის 10 ივლისს გელათში თამარის ეკვდერში, შეიკრიბნენ ქართველი მეცნიერები შ. ამირანაშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი, გ. ჩიტაია, კ. გრიგოლია, მ. ალავიძე და სხვანი, რომელთაც „ილაპარაკეს თამარის საფლავსა და ფრესკაზე და საზოგადოდ თამარის ეკვდერზე“. გაიმართა მსჯელობა, გამოითქვა სხვადასხვა მოსაზრება. შ. ამირანაშვილმა განაცხადა: „მემატიანეთა ცნობების მიხედვით, გელათში დაკრძალულ მეფეთა (დემეტრე პირველის, გიორგი მესამის, თამარის, ლაშა – გიორგის...) უცნობი საფლავები უნდა ვეძიოთ ტაძრის საკურთხეველში. ამისათვის კი საჭიროა გათხრების ჩატარება. შეიძლება თამარი ამ ეკვდერშია. ჩრდილოეთის კედელსა და თავზე დაცული ფრესკა თა-

¹⁹ А. Муравьев. Грузия и Армения, გვ. 206.

²⁰ А. Муравьев, Грузия и Армения, გვ. 161.

²¹ სრული აღწერა ღუაწლთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა. შეკრებილი ხრონოლოგიურად და გამოცემული პეტერბურდის სასულიერო აკადემიის კანდიდატის ივერიელის გობრონ (მიხაილ) პავლის ძის საბინინის მიერ. პეტერბურდი. 1882, გვ. 512.

მარის მეფედ კურთხევას გამოხატავს (?)... მე გამოვთქვი აზრი გელათიდან თამარის ნეშტის გადასვენების შესაძლებლობის შესახებ. ამ აზრს გადაჭრით არ ვიცავ“. აქვე მოსაზრება გამოთქვა ს. ყაუხჩიშვილმა: „ეკვლერს, – თქვა მან, – ჰქვია <<თამარის ეკვლერი>>. საფლავიც აქ იქნება და არა საკურთხეველში. მცხეთის ტაძარში ერეკლე მეორე მარხია საკურთხეველის წინ და არა საკურთხეველში. აქ ფრესკა თამარს გამოსახავს და წარწერაც მას ეხება, რადგან <<მეფეთა მეფე>> ქალთაგან მხოლოდ თამარი იყო. საყურადღებოა ამ ეკვლერის საფლავები, რომელთაგან ქვა მხოლოდ ორს აქვს. მოსაზრება გელათიდან თამარის სხვაგან გადასვენების შესახებ მიაჩნია არაშესაძლებელად, არამედ შეუწყნარებლად. თამარი ჩარიცხული იყო წმინდანად, და, აბა, როგორ შეიძლებოდა მისი ნეშტის სადმე გადასვენება! ს. ყაუხჩიშვილს მიემხრო გ. ჩიტაია „თამარის აქ დასაფლავება უდავოა, საკურთხეველში კი – დაუშვებელია“.²² როგორც ამ ჩანაწერიდან ჩანს, თამარ მეფის საკურთხეველში გადასვენების საკითხი ქართველ მეცნიერთა შორის სერიოზული კამათის საგნად ქცეულა 1966 წელს. ამჯერად, ჩვენთვის საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ეს თემა XX ს. შუა პერიოდში უცხო არ იყო ქართული საზოგადოებისთვის.

გასული საუკუნის 90-იან წლებში, ამ აზრს, ვარაუდის დონეზე, ჩემთან საუბარშიც რამდენიმე მკვლევარი უჭერდა მხარს. სწორედ ამიტომაც, თამარის საკურთხეველში გადასვენების მოსაზრება ჩემეულ ვარაუდად არ მიმიჩნევია. ან რა უფლება მქონდა. რაც შეეხება იმას თუ რატომ არ დავიმოწმე ეს ავტორები, ამას უბრალო ახსნა აქვს. მათ ამ თემასთან დაკავშირებით კონკრეტული ნაშრომი არ ჰქონდათ შექმნილი და ზეპირი საუბრის დამოწმება ვფიქრობ უხერხული იქნებოდა (შესაძლებელია დროთა განმავლობაში მათ ეს აზრი შეცვლილი ჰქონოდათ. ნაწილი ამ მკვლევარებისა დღეს ცოცხალი აღარ არის).

ეხლა კი მივადექით მთავარს.

1993 წლიდან დავიწყე თამარის გარდაცვალების მიზეზებისა და მისი დასაფლავების ადგილის შესახებ კვლევა. შესაბამის ნაშრომებს

²² ივ. ლოლაშვილი. თამარ მეფის აკლდამა გელათში. თბ. 1989, გვ. 68.

სხვადასხვა დროს ვაქვეყნებდი, მათ შორის, ნარკვევების სახით კრებულებსა თუ პრესაში. სამწუხაროდ, თ. კენკეაშვილი და ი. გაგოშიძე ამ ნაშრომებს არ იცნობენ. იმედია, ამაშიც მე არ დამადანაშაულებენ. ყოველ შემთხვევაში ახალგაზრდა მკვლევარს რომ არ ეჩქარა და ცოტა მეტი დრო დაეთმო თემის ირგვლივ არსებული ლიტერატურის გაცნობას, ასეთი გაუგებრობა არ შეხვდებოდა.²³ რა ვუყოთ იმას, რომ 2003 წლის აპრილში გაზეთ „ჯორჯიან თაიმსში“ ვწერდი: „ქართველ მეცნიერთა შორის არსებობს მესამე მოსაზრებაც: თამარ მეფე, რომელიც მადლიერმა შთამომავლობამ წმინდანად შერაცხა, შეიძლება ამის შემდეგ საკურთხეველში გადაასვენეს“.²⁴ 2004 წლის ივლისში იმავე გაზეთში გამოქვეყნდა ჩემი ინტერვიუ, სადაც აღნიშნულია: „მე პირადად ვფიქრობ, რომ ცხედრები (დავით IV აღმაშენებლის და თამარ მეფის) ფარულად გადაასვენეს ტაძრის საკურთხეველში.“²⁵ ამდენად, ჩემი ახალგაზრდა „ოპონენტი“ სკოლაში ახალი შესული იქნებოდა, როდესაც ამ თემაზე ვსაუბრობდი. მომდევნო წლებში არაერთხელ შევხებივართ ამ საკითხსაც, ყველა პუბლიკაციის მოტანა ვფიქრობთ გადაღლის მკითხველს.

2006 წელს გივი ტყეშელაშვილმა გამოსცა საინტერესო გამოკვლევა „გელათის საგანძური“, სადაც ავტორი საუბრობს თამარ მეფის დასაფლავების საგარაულო ადგილზე. „საერთოდ – აღნიშნავს მეცნიერი – გელათში ცალკე იყო მეფე-მამაკაცთა და ცალკე დედოფალთა სამარხები და თუ თამარ მეფე წმინდანად შერაცხვის შემდეგ გადა-

²³ ამასთანავე მინდა ვურჩიო ავტორს, რომ მეტი ყურადღებაა საჭირო როცა ნაშრომს ქმნი. ორიოდ ფაქტს მივუთითებ: ულუ-დავითი გელათში არ არის დაკრძალული. მისი საფლავი სვეტიცხოველშია. ჟამთაღმწერელი პირდაპირ წერს: „ხოლო ამან დავით რა დაასრულა ცხოვრება, დამარხეს სამარხის მეფეთასა მცხეთას.“ ექ. თაყაიშვილმა გელათში თამარის ეკვდერში გათხრები აწარმოა არა 1919 წელს, არამედ 1920 წელს. კიდევ რამდენიმე ასეთ უზუსტობას იპოვის მკითხველი ამ ბროშურაში.

²⁴ ჯ. სამუშია. თამარის საფლავის საიდუმლოება. გაზ. „ჯორჯიან თაიმსი.“ 03.04-10.04. 2003, გვ. 15.

²⁵ თანამედროვე მედიცინის დასკვნა: „თამარ მეფე ავთვისებიანი სიმსივნით გარდაიცვალა.“ რატომ უნდა ვეძიოთ თამარის საფლავი გელათში და არა იერუსალიმში. ინტერვიუ თსუ ისტორიის ფაკულტეტის უფროს მეცნიერ-თანამშრომელთან ჯაბა სამუშიასთან, გაზ. „ჯორჯიან თაიმსი.“ 15.07-22.07. 2004., გვ. 7.

ასაფლავეს კანკელის ან საკურთხეველის წინ, როგორც გ. ავალიშვილი წერს, მაშინ ეს სავსებით გამართლებულად უნდა მივიჩნიოთ“.²⁶ 2007 წელს თამარის საკურთხეველში დაკრძალვის ვარაუდი გამოთქვა ლევან ტყეშელაშვილმა. იგი წერს: თამარი „დაკრძალეს წმიდა ანდრიას ეკვდერში, შესაძლოა წმინდანად შერაცხვის შემდეგ იგი საკურთხეველში გადაასვენეს“.²⁷

რა გამოდის, თ. კენკებაშვილის ნაშრომის გამოსვლამდე ათეულობით მეცნიერი ვარაუდობდა თამარის საკურთხეველში გადასვენებას, ზოგიერთმა ზეპირად დააფიქსირა თავისი პოზიცია, ზოგმაც წერილობით. ახალგაზრდა კოლეგა მათ აზრებს და ნაშრომებს არ იცნობს, საყვედურებით მავსებს ჩემი „აღმოჩენა“ სათანადოდ რატომ არ დააფასეო. მეტიც, „რეალ TV“-ს სიუჟეტში თ. კენკებაშვილმა ისიც კი თქვა ივ. ლოლაშვილის შემდეგ პირველად ამ თემას მე შევეხეო. ალბათ ისიც იგულისხმა ახალგაზრდა კოლეგამ, რომ საკურთხეველში თამარის გადასვენების თაობაზე ივ. ლოლაშვილს არაფერი აქვს ნათქვამი და, ამდენად, ამ კონკრეტულ მოსაზრებას თავის ნააზრევად მიიჩნევს. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი წიგნი სამეცნიერო-პოპულარული იყო და მაქსიმალურად განტვირთული წყაროებისა და ლიტერატურის დამოწმებისგან (ეს თავად გამომცემლობის მოთხოვნა გახლდათ. წიგნის ბოლოში მხოლოდ აუცილებელი შენიშვნები დავტოვეთ.), ახალგაზრდა კოლეგას მართლაც, რომ აღენიშნა თამარის საკურთხეველში გადასვენების ფაქტი, მას აუცილებლად მიუუთითებდი. შენიშვნაში კი აღვნიშნეთ, რომ თ. კენკებაშვილი იზიარებს თამარის გელათში დაკრძალვის ფაქტსო. ამაზე მეტის თქმის უფლებას ახალგაზრდა კოლეგის ნარკვევი არ მაძლევდა, ერთი უბრალო მიზეზის გამო – არსად ბროშურაში თამარის საკურთხეველში გადასვენების შესახებ აღნიშნული არ არის. დიახ მკითხველო, იმას რასაც თ. კენკებაშვილი და ი. გაგოშიძე მედავებია, ჩვენი „ოპონენტის“ წიგნში ვერსად ვერ წაიკითხავთ. კარგი თ. კენკებაშვილი ყმაწვილი კაცია, მაგრამ ი. გაგოში-

²⁶ გ. ტყეშელაშვილი. გელათის საგანძური. ქუთ. 2006, გვ. 191.

²⁷ ლ. ტყეშელაშვილი. გელათი, ქუთ. 2007, გვ. 205.

ძეს ხომ მაინც უნდა წაეკითხა უმცროსი კოლეგის ბროშურა. ამის გარეშე ტელევიზიით „ჭკუის დარიგება“ რამდენად მორალურია, აღარაფერს ვამბობ მეცნიერულ ეთიკაზე. ეს სიუჟეტი ნაკლებად საინტერესოა ჩემთვის. გაცილებით შემადრწუნებელია, როდესაც უფროსი კოლეგები ახალგაზრდა კაცს იმას კი არ ასწავლიან, როგორ მოიქცეს ღირსეულად, არამედ იმას როგორ შეიყვანოს საზოგადოება შეცდომაში.

ვნახოთ, რა წერია თ. კენკებასვილის ნარკვევში: „შესაძლებელია თამარ მეფის ნეშტი, მისი წმინდანად შერაცხვის შემდეგ, ჩვეულებისამებრ გადაესვენებინათ გელათშივე, *საკურთხეველთან ახლოს*.“²⁸

როგორც ვხედავთ, ამ ციტატაში საუბარი არ არის საკურთხეველში თამარის დაკრძალვაზე. იგივე გაიმეორა თ. კენკებაშვილმა გაზ. „რეზონანსში“. „მე ვისაუბრე ჩემს ნაშრომთან დაკავშირებით, შემდეგ მოვიხსენიე ჯაბა სამუშია და ვთქვი, რომ ჩემი წიგნის გამოქვეყნებიდან ექვსი თვის შემდეგ გამოვიდა მისი ნაშრომი, რომელშიც ავტორი ჩემსავით მიიჩნევდა, რომ თამარი დაკრძალეს გელათში და მხოლოდ წმინდანად შერაცხვის შემდეგ გადაასვენეს *საკურთხეველთან*.“²⁹

„*საკურთხეველთან*“ ან მასთან „*ახლოს*“ არ ნიშნავს საკუთრივ საკურთხეველს. ავტორისეული ლოგიკით, ეს შეიძლება იყოს ტაძრის მთავარი დარბაზი (ეკლესიის საშუალო ნაწილი), ეკვდერები. როდესაც ვამბობთ საკურთხეველში თამარის გადასვენებაზე, ვგულისხმობთ საკურთხეველს, სამკვეთლოთი და სადიაკვნოთი, რომელიც ქმნის ტაძრის ყველაზე მისტიურიულ ნაწილს. ამდენად, თავად თ. კენკებაშვილი არა თუ ვარაუდის სახით, საერთოდ არ ახსენებს თამარის საკურთხეველში გადასვენების ფაქტს, მე კი მსაყვედურობს რატომ არ მივიჩნიე იგი ამ მოსაზრების ავტორად. ამაზე თქმულა „ამირან გულში მღეროდაო.“

დასასრულ, მინდა ახალგაზრდა კოლეგას ვურჩიო. ისტორიკოსობა ღიდი მისიაა, ჩვენ, ჩვენი ერის წარსულის მეცნიზონეები ვართ. იმავდროულად, ისტორიკოსობა ტვირთია. თითოეული სიტყვა თუ დას-

²⁸ თ. კენკებაშვილი. გარდაცვალება და დაკრძალვა თამარ მეფისა. თბ. 2010, გვ. 35.

²⁹ გაზ.: „რეზონანსი.“ 2011 წელი. 20 თებერვალი, გვ. 4.

კვანა თვეებისა და წლების ნააზრევს უნდა ეფუძნებოდეს. გაცილებით მძიმეა ისტორიკოსის ბრალდება, ისიც ხომ თავისებურად მოსამართლეა. დღეს, შეიძლება სასამართლომ ადამიანი დაადანაშაულოს, მაგრამ მცირე ხანში არავის არ ახსოვდეს მოსამართლის მიერ გამოტანილი განაჩენი, მაგრამ ისტორიკოსის მიერ გამოტანილი ბრალდება საუკუნეების მანძილზე შეიძლება დაღად აჩნდეს ნებისმიერი ადამიანის ბიოგრაფიას. ამიტომაცაა, პირველი, რასაც ჩემს სტუდენტებს ვასწავლი, არის ის, რომ, მართალია ჩვენ გარდასულ საუკუნეებში მცხოვრებ ადამიანებზე ვწერთ, მაგრამ ეს პასუხისმგებლობისგან არ გვათავისუფლებს, ვინაიდან კლამის აღებამდე კარგად უნდა დაგვიქრდეთ, თითოეულმა ჩვენმა სიტყვამ, დასკვნამ შეიძლება სამუდამოდ განსაზღვროს ადამიანის ბედი. ეს დღევანდლობასაც ეხება. თუ ყმაწვილკაცობაში არ გაითავისე ისტორიკოსის პასუხისმგებლობა, ვერასდროს ვერ დადგები ნაღდი ისტორიკოსი. უნდა გვახსოვდეს, რომ ისტორიკოსობა სტატისტიკით არ განისაზღვრება თუ რამდენი წიგნი დაწერე, ისტორიკოსობა მოვალეობა და პასუხისმგებლობაა შენი ერის წარსულისა და მომავლის მიმართ.

კიდევ ერთხელ მსურს ჩემი კეთილგანწყობა დაგუდასტურო თ. კენკეაშვილს. გულწრფელად ვუსურვებ მას წარმატებებს და ამ სტატიას ნუ ჩათვლის ნიშნის მოგებად. უბრალოდ, ვიღაცას სიმართლე ხომ უნდა ეთქვა მისთვის. ვთვლით, რომ მისასაღმებელია როდესაც ახალგაზრდა კაცი ასე რუდუნებით შეეჭიდა საკმაოდ რთულ თემებს. მინდა შევახსენო ცნობილი ინგლისელი ისტორიკოსის ედუარდ ფრიმენის სიტყვები: „ისტორიკოსის სამუშაოს შესრულება შეუძლია მხოლოდ მას, ვისაც მძიმე შრომის არ ეშინია“.